

25-га САКАВІКА

УСПАМІНЫ

з Менску, Будслава, Вільні, Прагі, Савецкай турмы

В. Жук-Грышкевіч

Выдавецкі Фонд Успамінаў з Беларускага Жыцьця

Торонто — Канада

1978

ЖУК-ГРЫШКЕВІЧ

Таньне Сурагач ад
Жук-Грышкевічаў
31.08.96

25-га САКАВІКА

УСПАМІНЫ
з Менску, Будслава, Вільні, Прагі, Савецкай турмы

В. Жук-Грышкевіч

Выдавецкі Фонд Успамінаў з Беларускага Жыцьця

Торонто — Канада
1978

ЗЬМЕСТ

Printed by
HARMONY PRINTING LTD.
3194 Dundas St. W., Toronto, Ont., Canada, M6P 2A3

Гэтыя пяць абразкоў успамінаў — адзін з Першага Ўсебеларускага Кангрэсу й чатыры з сьвяткаваньня 25-га Сакавіка ў розных часох, розных мясцох і абставінах — прысьвячаюцца двум шэсьцьдзесяцігадовым юбілеям: Першага Ўсебеларускага Кангрэсу і абвешчаньня незалежнасьці Беларускай Народнай Рэспублікі.

Успаміны пра 25-га Сакавіка друкаваліся ў 1953 годзе ў Торонто, у газэце "Беларускі Эмігрант". У гэтым выданьні зроблены папраўкі й малыя зьмены.

Да пяцёх абразкоў успамінаў падаю дадаткі: сваю брашурку "БНР ці БССР" і тры Ўстаўныя Граматы Рады БНР, якія пазволіў сабе перадрукаваць з "Запісаў" БІНІМу № 13, 1975 г., каб папулярызаваць веду пра Беларускую Народную Рэспубліку й асновы ейнай канстытуцыі.

Пры канцы падаю карту Беларускай Народнай Рэспублікі, якая была залучана да брашуры праф. Дойнар-Запольскага "Асновы Дзяржаўнасьці Беларусі", выданай у 1919 г. ў Горадні на беларускай і францускай мовах. Мапа гэта была прадстаўлена Надзвычайнай Місіяй Б.Н.Р. на мірнай канфэрэнцыі ў Парыжы ў 1919-20 г. Тут яна падаецца ў зьменшаным выглядзе, а францускія напісы заменены ангельскімі. Апрача таго паказаны межы БССР і якія беларускія тэрыторыі далучаны да суседніх рэспублікаў.

А ў т а р

Беларускі Тэатр Янкі Купалы ў Менску, у якім адбыўся
Першы Ўсебеларускі Кангрэс.

У МЕНСКУ

Сьнежань 1917 году ў Менску. Я, як пісарчук "Всерасійскага Земскага Саюзу" (напаўвайсковая арганізацыя дапамогі жаўнерам на фронце), прыкамандыраваны быў да "Камітэту Северазападнага Фронту", што стаяў тады ў Менску. Горад гэты, перапоўнены войскам, быў надзвычайрухлівы. Але ў паветры чулася яшчэ нешта асаблівае, нейкае нязвычайнае ажыўленьне: усюды гучэлі словы: "Беларускі Нацыянальны Зьезд", "Усебеларускі Кангрэс". Паўтарала гэтыя словы і расейская й беларуская менская прэса й разнаякая цывільная ды вайсковая публіка. Слухаў я гутаркі й дыскусіі аб "Беларускім Кангрэсе" і сярод маіх супрацоўнікаў "Земсаюзу". Спрачаліся расейцы й мясцовыя менчукі аб "Учредительном Собрании", сэпаратызьме, фэдэралізьме й непадзельнай Расеі. Мне — вучню, гэтыя словы тады мала што гаварылі, але я адчуваў, што ў Менску адбываецца нешта вельмі важнае й беларускае, бо Беларусь была на вуснах ува ўсіх. Сэрца маё пачынала ёкаць, пры кожнай важнай спрэчцы я мімавольна, хоць ціха, трымаў старану тых, што баранілі Беларусь і мне страшэнна хацелася ведаць што такое гэты "Беларускі Кангрэс" і дзе ён адбываецца. Асьцярожненька я дапытаўся ўсё-ж: "Беларускі Кангрэс" адбываецца ў рожавым будынку тэатру, недалёка ад Пётрапаўлаўскай вуліцы, дзе я жыў. Туды я й шмыгануў пасьля працы.

На вуліцы й на сквэрыку каля тэатру было большае ажыўленьне, а газэтчык — хлапец больш менш у маім веку — прадаваў тэлеграмкі — надзвычайны дадатак, з крыкам: "Беларусь адзьдзяляецца ад Расеі"! Я цешыўся, што змагу ў яго спытацца як папасьці на Кангрэс, бо старэйшых і важных мне не хацелася чапаць і я адразу да яго зьвярнуўся. На маё пытаньне хлапец адказаў: "Пачакай, я зараз скончу прадаваць тэлеграмкі, тады разам пойдзем". Мяне падбадзёрыла, што ён гаварыў такой самай гутаркай, як і я, а не "пагарадзкому", і я стаў побач яго. — "На, чытай, калі ўмееш" — сунуў ён мне ў руку тэлеграмку. Я ўмеў чытаць пабеларуску, бо яшчэ перад вайной чытаў беларускія календары з Пецярбургу й "Нашу Ніву" з Вільні. У телеграмцы было напісана, што "Ўсебеларускі Зьезд" вынес пастанову аб тым, што Беларусь мае адзьдзяліцца ад Расеі. Гэта быў надзвычайны дадатак — ня помню цяпер добра — ці "Вольнай Беларусі", ці "Звону".

Тым часам на сквэрыку зьявілася шмат войска. Жаўнеры ў баявым строі, са стрэльбамі хлынулі ў тэатр. Адразу выбухла нейкая нэрвовая атмасфэра. Прахожыя затрымліваліся каля войска, што заткнула ўсе дзьверы тэатру й адразу пачаўся тварыцца натоўп. Пры самым уваходзе ў тэатр стаяла некалькі кулямётаў. Жаўнеры сталі адціскаць натоўп і загадавалі расхадзіцца. З тэатру пачуўся гоман і вострыя крыкі. Гуло там, як у вульлі. Час ад часу чутны былі стрэлы. Публіка пачала панічна разьбягацца й з нэрвовым цікавым позіркам затрымлівалася воддаль. Мой новы знаёмы даўно ўжо перастаў выкрыківаць сваё "Беларусь адзьдзяляецца ад Расеі!.." і з трывогай пазіраў на тое, што дзеялася навокал. — "Хадзем!" — урэшце сказаў ён і, схапіўшы мяне за руку, пацягнуў да тэатральных дзвярэй. — "Куда вы, мышаняты, вход в театр запрещен!" — крыкнулі на нас жаўнеры й адапхнулі ў бок. — "Бачыш? Разганяюць Кангрэс! Хадзем на другі бок вуліцы, паглядзім што далей будзе", — прамовіў нэрвова мой новы сябра й мы адыйшліся.

А ў тэатры варылася, як у катле. Гоман і крыкі чутны былі аж на другім баку вуліцы. Стрэлы часьцелі. Жаўнераў прыбывала ўсё больш і больш. Яны прыходзілі цэлымі ротамі. Будынак тэатру быў ахоплены вайсковым кругам. Над'ехалі й бранявыя самаходы. Жаўнеры кінуліся разганяць і тых людзей, што групаваліся воддаль. Нам, хлапцом, патапталі ногі й укінулі нас у якісь бочны завулак. Зсінелыя ад сьцюжы, мы стараліся зноў прашмыгнуць да тэатральнага будынку, але нічога з гэтага ня выйшла. Вуліца й сквэрык былі запруджаны войскам, цывільных ня было зусім відаць, усякі вулічны рух тут быў спынены. — "Хадзем да мяне ў "общежитие" — запрапанаваў я. — "Добра, пакажы мне дзе ты жывеш, дык я да цябе прыду пазьней, бо цяпер мушу бегчы ў редакцыю й паглядзець што там дзеецца". — І так мы рассталіся з Лёнькам, бо так называўся гэты рухавы хлапец.

Лёнька прышоў да мяне позна, бо аж па адзінаццатай. Ён не званіў, а пастукаў у вакно, як мы ўмовіліся. Я вышаў на вуліцу. Ен расказаў мне, што Беларускі Кангрэс разагналі бальшавікі за тое, што ён пастанавіў, каб Беларусь адзьдзялілася ад Расеі, што акцыяй разгону кіраваў камісар Крывашэін, што ў тэатры была вялікая бойка й што некаторых беларусаў паарыштоўвалі. Называў нават прозьвішчы, але я іх цяпер ня помню. Сказаў мне пад сакрэтам, што ён падслухаў у рэдакцыі, што Кангрэс мае йзноў сабрацца,

толькі ён ня ведае дзе. Мы з ім пасябравалі й пазьней шмат разоў спатыкаліся, пакуль я быў у Менску. Гэта быў заядлы беларус. Я яго знайшоў і ў 1919 годзе, калі другі раз быў у Менску — пры паляках. Мы разам хадзілі ў "Беларускую Хатку" на канцэрты й прадстаўленьні.

На другі дзень увесь Менск гаварыў аб разгоне Ўсебеларускага Кангрэсу. Пісала аб гэтым і расейская прэса. На кожным кроку чуліся дыскусыі. Тады яшчэ бальшавікі толькі прыходзілі да ўлады і ніхто іх надта не баяўся, гаварылі сьмела. У абсалютнай бальшыні дыскутуючых чулася абурэньне супраць бальшавікоў за разгон Кангрэсу. Абураліся ня толькі беларусы, але й расейцы. Мае супрацоўнікі ў "Земсаюзе" толькі аб гэтым і гаварылі. Нават урадаўцы высокай рангі, як упаўнамочаны Ўладзіміраў — эсэр па пераканаўньнях — быў страшэнна абураны. — "Як яны сьмелі разагнаць Беларускі Кангрэс, Кангрэс народу, які найбольш уціснуты быў царскай уладай і першы раз сабраўся, каб сказаць сваё слова!" — казаў ён. Падобных галасоў было многа. А калі пазьней зьявілася вестка, што Кангрэс усё-ж сабраўся зноў у чыгуначнм дэпо пад ахаронай чыгуначнікаў, якіх бальшавікі ня сьмелі крануць, што закончыў сваю працу й пераказаў усе свае паўнамоцтвы аб лёсе Беларусі Радзе Кангрэсу — чуліся словы пахвалы й задаваленьня: — "Ай да белоруссы, вот так молодцы, не побоялись красных штыков Крывошэіна! Не так, как наша эсэрня, что сидит, как мышь под метлой!"

Народны Сакратарыят (Урад) БНР у 1918 г.

Сядзяць з лева ў права:

А. Бурбіс — прадстаўнік БНР у Маскве, **І. Серада** — Н.С. Гаспадаркі, **Я. Варонка** — Старшыня Нар. С-ту й Н.С. Вонкавых Дачыненьняў, **В. Захарка** — Н.С. Фінансаў; стаяць: **А. Смоліч** — Н.С. Асьветы, **П. Крэчэўскі** — Н.С. Кантролі, **К. Езавітаў** — Заступнік Старшыні Нар. С-ту, **А. Аўсянік** — Сябра Нар. С-ту і **Л. Заяц** — Загадчык Спраў Нар. С-ту.

У БУДСЛАВЕ

Гэта было ў Будславе Вялейскага павету, у Беларускай Гімназіі, якую заснавала беларуская мясцовая інтэлігенцыя й сялянства ўласнымі высілкамі пасьля выбуху расейскай рэвалюцыі. Цяга да навукі ў людзей была так вялікая, што існуючыя там толькі чатыры клясы зьмясьцілі бальш за 300 дзяцей. Гімназія працавала нармальна й пад нямецкай акупацыяй у 1918 г. Немцы цікавіліся толькі, каб была добра пастаўлена нямецкая мова й каб ня было бальшавікоў сярод вучыцялёў. Я быў прыняты ў 4-ю клясу, але пакуль набраўся кантынгэнт, сядзеў у трэцяй.

Дзесь у канцы сакавіка дайшла вестка з Менску аб абвешчаньні незалежнасьці Беларусі й да Будслава. Аднаго дня, памятаю, наш дырэктар Васілевіч, узварушаны й вясёлы хадзіў па ўсіх клясах і дзяліўся з вучнямі гэтай радаснай навіной. — "Рада Беларускай Народнай Рэспублікі абвесьціла незалежнасьць Беларусі, наш край будзе вольным і незалежным, як калісь даўней. Будзе мець свой урад, сваё войска, сваіх урадлнікаў, свой скарб і свае школы. Цяпер беларусы самі будуць гаспадарамі ў сваей зямлі і ня будзе ўжо нас трывожыць і страшыць чужое войска й паліцыя" — тлумачыў ён. Вучні слухалі гэтыя словы з вялікім зацікаўленьнем і ўвагай, хоць многія яшчэ й не разумелі ўсей важнасьці гэтай гістарычнай падзеі ў жыцьці Беларусі. — "Абвешчаньне незалежнасьці Беларусі ёсьць вялікім нацыянальным сьвятам для ўсяго беларускага народу", — казаў ён далей, — "і наша гімназія мусіць адсьвяткаваць гэта сьвята дастойна й урачыста. Сьвяткаваньне адбудзецца ў наступную нядзелю а шостай гадзіне вечара. Хорам і дэклямацыямі займуцца настаўнікі Папковіч і Ігнатава, яны-ж прыгатуюць усю праграму. А вы, дзеткі, скажыце сваім бацьком аб радаснай навіне й запрасіце іх на сьвяткаваньне разам з їх сябрамі й знаёмымі". —

Праз цэлы тыдзень гімназія была ў узбуджаным сьвяточным настроі. Пасьля лекцыяў адбываліся сьпеўкі й рэпэтыцыі дэкляматараў. Хадзілі ў лес па ялінкі й дзеразу, каб прыбраць зеленьню залю. На лекцыях рысункаў рысавалі Пагоню й бел-чырвона-белы сьцяг. Настаўнік рысаваньня, сьв. пам. Мікола Шыла сказаў, што найлепшыя рысункі будуць павешаны ў залі ў дзень сьвяткаваньня. Гэта падда-

вала імпэту й стараньня ў працы. Сьцяжкі выходзілі нябла-га, але з Пагоняй было горш. Мой сусед Кіслы так праняўся нацыянальнымі колерамі, што ягоны конь у Пагоні вышаў бел-чырвона-белым. З гэтай прычыны ўся кляса падняла рогат і празвала Кіслага патрыётам. Пры конкурсе настаўнік амаль усе сьцяжкі прызнаў годнымі й яны пазьней павісьлі на шнурку ў залі. Пагоні-ж былі збракаваны ўсе. Настаўнік сказаў, каб кожны сабе пакінуў яе на памятку, а для залі намаляваў сам вялікую прыгожую Пагоню.

Нарэшце прыйшоў доўгачаканы дзень сьвяткаваньня. Людзей сабралася столькі многа, што яны запоўнілі залю, сумежныя клясы й нават сенцы. Прыйшлі яны з мястэчка й з суседніх і далейшых вёсак. Урачыстасьць адчыніў дырэктар палкай, хоць і доўгай прамовай. Ён прывітаў усіх прысутных з вялікай навіной абвешчаньня незалежнасьці Беларусі й вытлумачыў, якое значэньне мае гэты векапомны акт. Пазьней ён прачытаў цэлую лекцыю з гісторыі Беларусі, насьвятляючы найважнейшыя мамэнты: Полацкі пэрыяд і Вяліке Княства Літоўскае, зьвяртаючы асаблівую ўвагу на ролю беларускае мовы й культуры ў апошнім.

Гэты вялізарны натоўп людзей у замёрлай цішыні ўспрыймаў як нешта сьвятое першы раз пачутыя словы са сваей гісторыі. Патрыятычны настрой узрастаў. Заканчэньне прамовы дырэктара зьмяніў магутны, як вулькан, кліч народу: “Хай жыве Незалежная Беларусь”.

Далей прамаўлялі прадстаўнікі ад Гімназіяльнага Камітэту бацькоў і ад воласьці, а таксама сьв. пам. інжынер архітэкт Дубяйкоўскі з Вільні, які кіраваў будаваньнем дому для гімназіі. Якісь дзядзька з Камарова ці Алешак пачаў прамаўляць, але ня мог скончыць, узварушаньне душыла словы яму ў горле. Ен патрапіў толькі закончыць словамі: “Хай жыве Незалежная Беларусь!”, якія, падхопленыя народам, зноў паліліся магутнай хваляй па гімназіяльным будынку й пляцы.

Пасьля кароткай пярэрвы пачаўся канцэртны адзьдзел. Палілася стройная харавая мэлёдыя беларускай песьні, што дагэтуль, бяз ніякага дырыжорства, блудзіла самапасам па палетках. І песьня, нібы атрымаўшая адукацыю, гучэла прыгажэй, як у звычайных жаночых сьпевах. — “Бач, як стройна паюць”, — падміргівалі адна другой жанчыны, — “а здаецца тыя самыя песьні, што й мы сьпяваем; відзіш што

значыць навука". — Песьні чаргаваліся з дэклямацыямі. Найбольш спадабаліся дэклямацыі Зімношышкі "Бор" — Купалы і "За свабоду сваю" — Купалы, прадэклямаваны найменшым з прысутных — вучнем В. Са сцэны яго зьнясьлі на руках. Нельга было зразумець ці ён плакаў ці сьмяяўся. Супакоіўся тады толькі, як уткнуўся ў падол роднай маткі.

Урачысты, паважны настрой сьвяткаваньня апрануў вопратку весялосьці, калі вучнёўскія пары завіхрылі ў Лявонісе. У танцы прыймала ўдзел уся сялянская грамада, бо, па будслаўскаму звычаю, жанчыны й мужчыны прыплёскавалі ў ладкі ў такт музыкі, а некаторыя прытупавалі нагамі.

Так весялілася ўся грамада, народ спраўляў сваё нанацыянальнае сьвята. Ен здаваў сабе справу з важнасьці падзеі ў сваей гісторыі. Тут ня было нічога штучнага. Панавала атмасфэра шчырай, натуральнай радасьці й задаваленьня.

А як пачалі разыходзіцца толькі й гутаркі было аб тым, як пачнецца разбудоўвацца жыцьцё ў новай, вольнай Беларусі, у якой зямлёй будзе карыстацца той, што сам на ёй працуе. Моладзь парушала вайсковыя тэмы, выказвала гатовасьць пайсьці пад родныя сьцягі, як толькі паклічуць. Ведала добра, што першай і неабходнай справай было замацаваньне незалежнасьці маладой Беларускай Народняй Рэспублікі.

А было іх — стройных, як дубы — толькі ў самым мястэчку некалькі дзясяткаў, моцных духам, сьвядомых нацыянальна. Не адзін добры горад мог пазайзросьціць у гэтым малому Будславу. Адны з іх паварочаліся з войска, пабыўшы і ў беларускіх гуртках, другія павырасталі за час вайны. Дзякуючы ім, мястэчка, апрача гімназіі, мела клюб і бібліятэку, тэатр з вялікай заляй, што пакінуў штаб расейскай арміі, хор і струнную аркестру. Ня было нядзелі, каб не адбылося якое прадстаўленьне ці канцэрт. Руньню зелянела беларуская культура, пашыраючыся па суседніх вёсках. І ня было ані сварак, ані непаразуменьняў. Работа йшла ў атмасфэры задаваленьня й згоды пад уплывам цягі да веды й мастацтва. Маладое й здаровае беларускае жыцьцё станавілася на ўласныя ногі, абяцаючы ўзрасьці да сілы волата.

Бязьлітасны лёс, аднак, зноў пачаў баразьніць узыходзячую беларускую рунь. Ворагі з Усходу й Захаду шчапі-

ліся клешчамі ў барацьбе за беларускую спадчыну нашых дзядоў, топчачы маладыя ўсходы, руйнуючы й перагараваючы стальлю той грунт, з якога гэтыя ўсходы ўзрасталі.

У ВІЛЬНІ

У 1919 г. палякі акупуюць Заходнюю Беларусь. Ня гледзячы на шматабяцаючую адозву Пілсудзкага да жыхароў быўшага Вялікага Княства Літоўскага, у якой беларусам запэўняліся ўсе нацыянальныя свабоды й вольнасьці, палякі паступова прыступаюць да ліквідацыі беларускіх школ, як пачатковых, так і сярэдніх. Першай ахвярай пала Беларуская Гімназія ў Будславе, а затым — Беларуская Гімназія ў Горадні й беларускія вучыцельскія сэмінарыі ў Барунах і Сьвіслачы. Даўжэйшы час толькі ўтрымоўваюцца беларускія гімназіі ў Вільні, Клецку, Радашкавічах і Наваградку.

Ня ўсе вучні з масы моладзі з зачыненай беларускай гімназіі ў Будславе пагаджаюцца з прымусовым перарваньнем навукі. Многія з іх шукаюць прадаўжэньня навукі ў іншых сярэдніх школах. Некаторыя трапляюць у Віленскую Беларускую Гімназію ў 1920 г., а сярод іх і пішучы гэтыя радкі. Гімназія гэта тады была аднэй з вялікшых школаў у Вільні. Пад кіраўніцтвам дырэктара Кахановіча і такіх слаўниых беларускіх людзей, як А. Луцкевіч, М. Гарэцкі, а. Адам Станкевіч, І. Краскоўскі й іншых, вучыцца ня толькі беларуская моладзь, але й вялікі працэнт жыдоўскай, якая глядзела на польскую акупацыю, як на нешта часовае, пераходнае. Беларусы-ж былі пэўны, што польская акупацыя будзе зьнесена ўжо хутка й што Вільня станецца другой сталіцай Беларусі. Пад кіраўніцтвам Ураду БНР, які быў тады ў саюзе з Летувай і знаходзіўся ў Коўне, яны рыхталіся да паўстаньня супраць палякаў, праводзячы па ўсім краі падпольную арганізацыю "Саюзу Вызваленьня Беларусі".

Уся акупаваная тэрыторыя была падзелена на раёны, на чале якіх стаялі камісары БНР і на мясцох арганізавалі сетку сяброў успомненага саюзу. У Вільні ў гэту работу былі ўцягнуты й старэйшыя грамадзяне, і вучні старэйшых клясаў з Беларускай Гімназіі, і слухачы беларускіх вучыцельскіх курсаў. Вялікую дапамогу ў працы нясьлі ўдзельнікі Слуцкага Паўстаньня, якія, пасьля ўпадку яго ў канцы 1920 г., невялічкімі групкамі траплялі ў Вільню й знаходзілі прыпынак і беларускую работу ў Базыльянскіх мурох.

У скляпох апошніх месьцілася тайная друкарня, якая выдавала нелегальныя адозвы й брашуры, а спрытная моладзь пашырала іх па ўсей Заходняй Беларусі й у Вільні, асабліва-ж сярод беларусаў, што трапілі ў польскае войска.

Кальпартаж сярод жаўнераў асабліва быў дагодным, калі яны цэлымі адзьдзеламі прыходзілі у Сьвятадухаўскую царкву на багаслужбу. Тады вучнёўская моладзь увівалася паміж іх, як пчолы сярод вульлёў, а нехта з вышыні званіцы ветрам рассыпаў зьнянацку афішкі на галовы жаўнерскай масы, лучаючы на мамэнт, калі яна выходзіла з царквы. Роля гэтая найчасьцей прыпадала маладому случчаку Д-не.

Быў тады ў Вільні й асобны беларускі батальён, створаны на падставе паразуменьня беларускіх вайсковых кругоў з Пілсудзкім аб утварэньні асобнага беларускага войска, да арганізацыі якога прыступіла адумыслова створаная Беларуская Вайсковая Камісія. Палякі вельмі хутка прыпынілі рост беларускіх адзьдзелаў, аднак ня сьмелі яшчэ расфармоўваць тых, што існавалі. Батальён гэны браў удзел ува ўсіх беларускіх імпрэзах і жыў тымі-ж настроямі зьнясеньня польскай акупацыі. Пры такіх абставінах прышлося мне ў 1921 г. прыняць удзел у сьвяткаваньні 25-га Сакавіка ў Вільні.

Дзень 25-га Сакавіка быў вольны ад заняткаў як у гімназіі, так і ў існуючых тады васьмёх беларускіх пачатковых школах у Вільні і ўва ўсіх беларускіх установах. Уся гімназія й школы, а таксама грамадзтва й беларускі батальён — праваслаўныя й каталікі, бяз розьніцы — каля дзесятай гадзіны раніцы накіроўваліся на ўрачыстую багаслужбу ў Сьвятадухаўскую праваслаўную царкву, якая была тады катэдральнай, выпаўняючы яе аж па берагі. Ужо сама царква гэта гаварыла аб славе Беларусі, бо пабудавана была ў чэсьць пераможнай бітвы з маскалямі пад Воршай у 1514 г. Урачыстую багаслужбу за Беларусь адпраўляў сам япіскап у асысьце сьватароў, з якіх адзін сказаў узьнёслае патрыятычнае казаньне. На заканчэньне архірэйскі хор сьпяваў "Многая лета".

Пасьля багаслужбы ўсе ўдзельнікі выходзілі з царквы й затрымоўваліся на царкоўнай плошчы. Тут уфармоўваліся гімназія й пачатковыя школы, а таксама беларускі батальён, а за імі й маса грамадзтва й доўгім шнуром маршыравалі па вуліцах Вільні ў касьцёл сьв. Мікалая на беларускую каталіцкую багаслужбу. Абавязковы ўдзел у гэтай багаслужбе быў толькі для каталікоў, але нікому з праваслаўных ня прыходзіла ў галаву астацца ззаду ад уфармаванага маршу. Такім чынам па вуліцах Вільні адбывалася беларуская нацыянальная дэманстрацыя.

У касьцеле служыў ксёндз Адам Станкевіч з удзелам беларускага касьцельнага хору, які цудоўнай песьняй "Божа, што калісь народы" узварушваў да глыбіні душы кожнага беларуса. Казаньне айца Станкевіча, ведамага са свайго красамоўства, пакідала незабыйнае ўражаньне аб вялікім дні абвешчаньня незалежнасьці Беларусі.

Па каталіцкай багаслужбе ўсе ў камплеце й узорным парадку вярталіся ў Базыльянскія муры, дзе месьцілася беларуская гімназія, у залі якой адбывалася ўрачыстая акадэмія. Галоўную ролю тут гуляла вучнёўская моладзь. Акадэмію адчыніў дырэктар гімназіі. Гаварыліся прывітаньні для моладзі й дзяцей ад розных беларускіх арганізацыяў і інстытуцыяў, а вучні ім адказвалі. Гімназіяльны хор сьпяваў беларускія песьні, пераплятаныя дэклямацыямі сваіх сяброў. Урачысты й патрыятычны настрой дайшоў да свайго зэніту й закончыўся магутным гімнам "Не пагаснуць зоркі ў небе". Вучнёўскай моладзі абвяшчалася аб вечарыне на вечар і аб тым, што старэйшыя клясы могуць выслаць свае дэлегацыі на вялікі канцэрт у Беларускім Клюбе.

Беларускі Клюб месьціўся на Біскупскай вуліцы каля Катэдральнай плошчы. Займаў ён цэлы паверх вялікага дому й апрача некалькіх пакояў, меў вялікую канцэртную залю. Ужо тады ў Вільні назоў "Беларуская Хатка" вышаў з моды. Лічылі, што назоў гэты здрабняў веліч беларускай інстытуцыі. Беларускі Клюб у Вільні быў рэпрэзэнтацыйнай арганізацыяй і для сваіх, і для чужынцаў. Там можна было спаткацца ў вольны вячэрні час з паважным беларускім грамадзтвам, прагледзіць рознамоўныя часопісы, знайсьці добрую кніжку, пачуць розныя навіны, паслухаць добры канцэрт ці пабачыць беларускую п'есу, пагуляць у більярд ці шахматы і ўрэшце выпіць і смачна зьесьці. Клюб гэты лічыўся добрым месцам ня толькі ў беларусаў, але і ў рознанацыянальнай віленскай інтэлігенцыі — польскай, летувіскай, расейскай ці нават жыдоўскай.

Зразумелая рэч, што ў дзень беларускага нацыяналнага сьвята ў Беларускім Клюбе адбывалася вялікая ўрачыстасьць з удзелам віленскай сьмятанкі.

Акадэмію адчыняў старшыня клюбу, прамаўлялі чаловыя беларускія дзеячы, за чым сыпаліся прывітаньні прадстаўнікоў іншых нацыянальнасьцяў: летувісаў, жыдоў, украінцаў і нават палякаў — звычайна прадстаўнікоў паступовых палітычных польскіх груп. Канцэртны адзьдзел быў багаты й высокамастацкі. Рэй вадзілі ў ім знаныя нашыя

артысты — сьв. пам. Францішак Аляхновіч, Пракулевічыха й сьпявачка Ганна Д., чаргуючыся з хорам дзядзькі Грыневіча.

Вечар канчаўся гучным банкетам, на якім беларускае грамадзтва прыймала сваіх прыяцеляў, прадстаўнікоў іншых народаў. Лік удзельнікаў тут ужо быў абмежаны спэцыяльнымі запросінамі й складчынамі, аднак ён далёка перавышаў сотню. Зразумелая рэч, што вучням на банкет нельга было дастацца, таму аб прабегу яго я нічога не магу сказаць. Разам з іншымі школьнымі сябрамі, мы трапілі яшчэ на заканчэньне вучнёўскай вечарыны, дзе аж да поўначы моладзь выбівала свае такты, памятаючы, што да наступнага нацыянальнага сьвята трэба будзе чакаць цэлы год.

Сьвяткаваньне 25-га сакавіка ў Вільні пад польскай акупацыяй адбывалася з нязьменным уздымам штогод, ня гледячы на стала ўзрастаючы ўціск з боку польскай улады. Мяняліся арганізацыйныя формы й людзі ў сувязі з прымусовай ліквідацыяй беларускіх установаў, аднак лік удзельнікаў сьвяткаваньняў ня толькі не памяншаўся, але нават стала ўзрастаў. На месца пасаджаных у вастрог ці выгнаных з краю, прыходзіла новая хваля людзей з палеткаў, займала месца выбыўшых і цягнула далей даўно распачатую справу, вялікую справу 25-га Сакавіка.

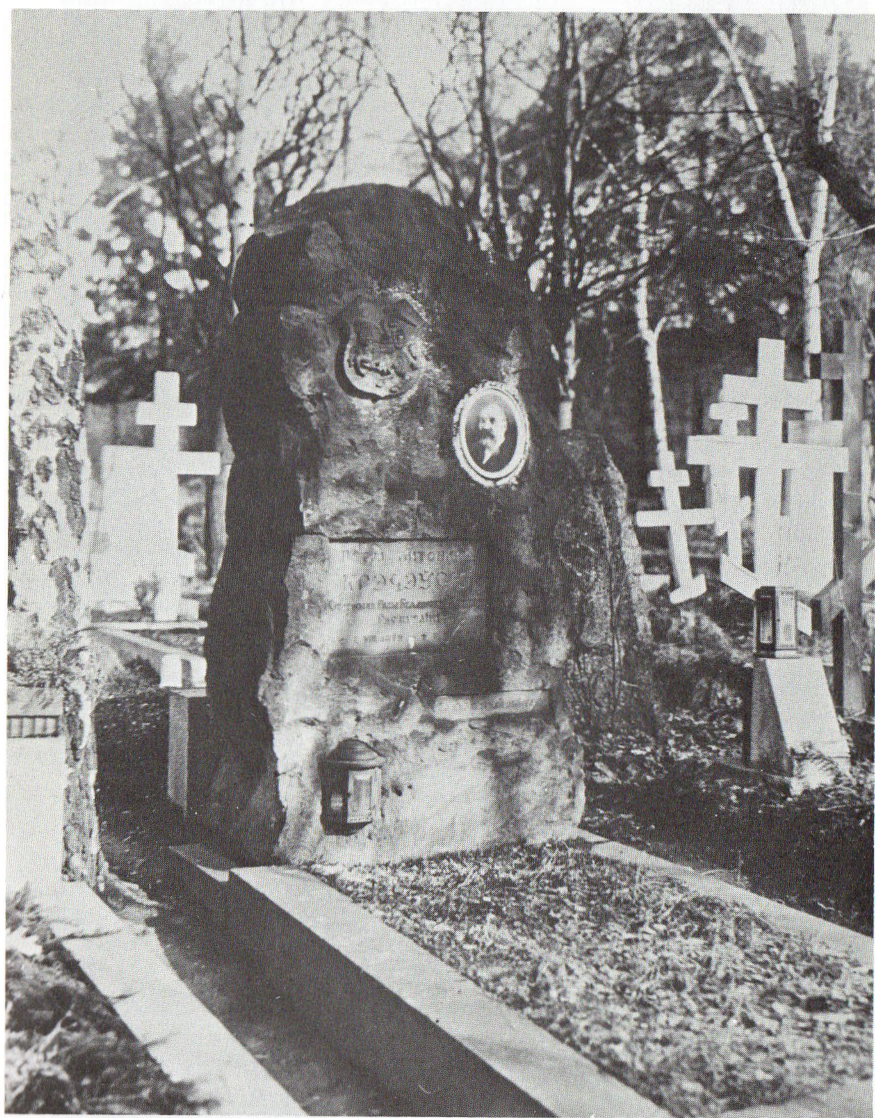
У ПРАЗЕ

Нялічная беларуская эміграцыя, што, пасьля падзелу Беларусі акупантамі Рыскім трактатам, змушана была пакінуць родныя межы, шукала натхненьня, узмацаваньня сіл у Акце 25-га Сакавіка. Таму тым больш старанна й шчыра арганізавала сьвяткаваньне гэтага нацыянальнага сьвята незалежна ад таго, дзе яна знайшлася: у Коўне, у Бэрліне ці чэскай Празе. Глыбока ўрэзалася ў маю памяць сьвяткаваньне 25-га Сакавіка ў 1923 г. ў Празе, дзе знайшоў сабе прыпынак урад БНР з прэзыдэнтам Крэчэўскім на чале, цэлы сьцяг выдатных беларускіх палітычных дзеячоў, якія ўтварылі Беларускую Нацыянальную Раду ў Празе. Да іх далучылася шматлікая беларуская студэнцкая грамада, бальшыня з якой прадстаўляла нешта нячуванае ў сьвеце: акадэмічную эміграцію, г. зн. студэнтаў з-пад польскай акупацыі, перад якімі былі зачынены дзьверы польскіх унівэрсытэтаў, не выключаючы й краёвага — Віленскага, дзеля таго толькі, што яны не хацелі зрачыся сваей беларускай нацыянальнасьці.

Прага нуртавала тады буйным палітычным і культурным міжнародным жыцьцём. Сыйшліся там тысячы эмігрантаў з Савецкага Саюзу — расейцаў, украінцаў, беларусаў, каўказцаў, беларусы й украінцы з Польшчы ды маса студэнтаў з новапаўсталых балтыцкіх і прыдунайскіх дзяржаваў, якіх прыцягваў слаўны праскі ўнівэрсытэт і вялізарная палітэхніка. Сярод паняволеных бальшавікамі нацыянальнасьцяў існавала салідарнасьць і поўнае ўзаемнае зразуменьне. І тут быў супольны праціўнік: расейская чарнасоценная эміграцыя, да якой у міжнародных імпрэзах далучаўся польскі голас. Таму, дзеля выяўленьня большай сілы, было створана аб'еднаньне студэнцкіх арганізацыяў Усходняй Эўропы, якое ў міжнародным студэнцкім жыцьці выступала адзіным фронтам і выдавала свой часапіс на французкай мове **"L'Orient Libre"** (Вольны Ўсход). Усякая-ж нацыянальная імпрэза народнасьці, што была сябрам успомненага аб'еднаньня, падтрымоўвалася іншымі сябрамі — нацыянальнымі студэнцкімі арганізацыямі, дзеля ўзаемнага пазнаньня й салідарнасьці. Таму, калі, для прыкладу, беларусы арганізавалі сваё сьвята, то на яго йшлі, апрача сваіх, і украінцы, і грузіны, і армяне ці іншыя каўказцы, а таксама прадстаўнікі летувісаў ці нішых балтаў і ўсе яны, цягнулі сваіх знаёмых чэхаў, славакаў, харватаў, славэнцаў, баўга-

раў і мадзяраў, уважаючы, што такім чынам робяць супольную справу ў барацьбе з расейскім імпэрыялізмам. Адносілася ўражаньне, што кожны сукцэс, кожная здобыча аднэй нацыянальнасьці — выклікала задаваленьне, радасьць у рэшце яе саюзьнікаў, як новы ўдар па расейскім імпэрыялізьме. Яго стараліся распрапагаваць як можна шырэй у міжнародным жыцьці. Ня было тады такой эгаістычна-шавіністычнай палітыкі ў паняволеных народаў, якую, на вялікі жаль, мы бачым сярод шматнацыянальнай цяперашняй эміграцыі.

Студэнцкае жыцьцё па-за ўнівэрсытэтам канцэтравалася ў Празе ў студэнцкім доме. Там пераважна адбываліся ўсе зборышчы й імпрэзы. Там-жа адбылося й сьвяткаваньне 25-га сакавіка ў 1923 г. Ужо загадзя рыхтаваўся да яго беларускі студэнцкі хор, удзельнікам якога добрага чопаласу даваў дырыгэнт яго “вечны студэнт” кансэрваторыі Кізіма, якога амбіцыяй было, каб ягоны хор прынамся ня быў горшы за украінскі, ці югаслаўянскі. Ужо ад самага раньня вялікая студэнцкая заля была прыбрана бел-чырвона-белымі сьцягамі, а над традыцыйным надпісам на франтовай сьцяне “Ut unum omnes sunt” красавалася беларуская пагоня. З правага боку вісела карта Беларусі, якая сталася галоўным цэнтрам увагі студэнцкага натаўпу. Каля яе і пра яе там вялі гарачыя дыскусіі з беларусамі ня толькі расейцы, але й украінцы. Дыскусіі гэтыя выносіліся і ў іншыя пакоі й залі студэнцкага дому й навонак яго, так што Беларусь і яе межы сталіся тэмай дня ўва ўсім гэтым асяродзьдзі. Ніхто не спадзяваўся, што гэта карта зробіць такую вялікую рэкляму беларускаму сьвяткаваньню, не гаворачы ўжо пра прапаганду наагул. Таму, калі надыйшла пятая гадзіна — пачатак акадэміі, вялічэзная заля была набіта біткам шматнацыянальнай студэнцкай грамадой, сярод якой знаходзілася крыху й старэйшых людзей. Прывітаньні нашых прыяцеляў — украінцаў, грузінаў, армян, летувісаў і іншых — спатыкаліся бурай воплескаў. Найбольшае ўражаньне зрабіла высокомастацкае, поўнае паэзіі, прывітаньне грузінскага прадстаўніка Некашыдзэ, якое зачапляла найчулейшыя струны маладой студэнцкай душы. Рэфэрат аб Акце 25-га Сакавіка, хоць і даўгі, быў праслуханы ў скупленай цішы з вялікай увагай. Канцэртны адзьдзел зрабіў фурор. Білі на біс хору, з песьняў якога найбольш спадабалася простая, але вельмі ўдала згарманізаваная беларуская народная песьня “Былі ў бацькі тры сыны”, рэфрэн

Помнік на магіле Старшыні Рады БНР Пётры Крэчэўскага ў Празе.

якой "ух, я" чуўся й пазьней яшчэ доўга па студэнцкім доме з вуснаў чужынцаў. Вельмі часта гэта "ух, я" ставалася нібы прывітаньнем калегі чужынца з беларусам пры штодзённым спатканьні. Але найбольшай атракцыяй былі салёвыя нумары спадарыні М., якая мела арыгінальны й прыгожы голас, удасканальваны ўсьцяж студыямі ў праскай кансэрваторыі; ей проста не давалі сыйсьці з падмосткаў, выклікаючы некалькі разоў на біс. Сапраўдная навальніца, аднак, разьвярнулася пасьля акадэміі. Кожны беларус быў фармальна атакаваны пытаньнямі ды спрэчкамі на тэму Беларусі гэтай шматмоўнай студэнцкай масай. Публіка фактычна не разыйшлася, а разьбіўшыся на грамадкі каля таго ці іншага беларуса, разбрылася па ўсіх закутках студэнцкага дому й вельмі заўзята дыскутавала, пакуль пазваляў час. Справа ў тым, што а гадзіне восьмай меў адбыцца беларускі канцэрт для чэскай публікі ў найбольш рэпрэзэнтацыйным памешканьні ў Празе "Obecny'm Dum'ie".

Канцэрт гэты быў сарганізаваны прафэсарам чэскага ўнівэрсытэту Аўгенам Ляцкім у паразуменьні з чэскімі коламі й Беларускай Радай у Празе. Там звычайна зьбіралася самая праская сьмятанка. Такі публічны беларускі выступ быў фактычна тут першым і таму загадзя выклікаў нэрвовае напружаньне ў удзельнікаў. Канцэрт адчыніў уступным словам прафэсар Ляцкі. Беларускае грамадзтва аб ім мала што ведае, таму мы тут удзелім яму пару слоў. Ен быў прафэсарам расейскай літаратуры, высока цэненым у літаратурных колах, спэцыялістым па творчасьці Ганчарова, Л. Талстога й Дастаеўскага, аб якіх напісаў некалькі кніг. Прафэсар Ляцкі лічыў сябе беларусам і на праскім грунце ўзяўся за паважныя студыі творчасьці Купалы, Коласа й Багдановіча. Вынікам гэтага былі ягоныя артыкулы аб гэтых трох паэтах у паважных эўрапэйскіх літаратурных часапісах на францускай, а найбольш італьянскай мове. Такім чынам праф. Ляцкі быў бадай што першым літаратурным крытыкам, што пачаў знаёміць заходні літаратурны сьвет з беларускай літаратурай.

Праф. Ляцкі ў сваей уступнай прамове пазнаёміў паважную чэскую публіку з Беларусьсяй і яе нацыянальным адраджэньнем. Ен даслоўна назваў "папуасамі" усіх тых, што ня хочуць прызнаць беларусаў за самастойны, асобны народ. Пасьля яго прамаўляў старшыня Рады БНР сьв. пам. Пётра Крэчэўскі аб Акце 25-га Сакавіка і яго значэньні для беларусаў і славянства. Беларускія народныя песьні, выкананыя

Старшыня Рады БНР Васіль Захарка пры магіле й помніку жонкі Пэлягіі Захарка ў Празе.

студэнцкім хорам і тут спаткаліся з вялікім сукцэсам, хоць апошні й не выяўляўся так спантанічна, як у студэнцкім доме. Салёвыя нумары спадарыні М. зачаравалі публіку мэлянхоліяй беларускай мэлёдыі, якую чула яна першы раз. З водклікаў чэскай прэсы аб беларускім канцэрце было відаць захапленьне асаблівасьцямі й арыгінальнасьцяй беларускай песьні, якімі яна адрозьнівалася ад песьняў іншых славянскіх народаў.

Сьвяткаваньне 25-га Сакавіка ў Празе нарабіла многа гоману й сярод эміграцыйных кругоў і сярод чэхаў. Найбальш ударыла яно па расейцах, якія нічога ня ведалі аб беларускім вызвольным руху. Яны пачалі кампанію супраць беларускіх сэпаратыстаў. Неўзабаве сярод іх паўстала "Общество белоруссов и малороссов", якое паставіла сабе за мэту змаганьне з беларускім і украінскім сэпаратызмам.

Як бачым, сьвяткаваньнем нацыянальнага сьвята, калі яно адпаведна зарганізавана, мы можам асягнуць ня толькі сваю прыемнасьць, ал й робім вялікую прапагандную беларускую работу.

У САВЕЦКАЙ ТУРМЕ

Дзьверы камэры раптам адчыніліся, вартаўнікі ўкінулі, як калоду, чалавечае цела й зьніклі за зьвяканьнем замка й ключоў. Напалоханая цішыня зноў разьляглася на воддых, хоць праз прамугі закратаваных і заслоненых вакон пачала ўжо пырскаць сакавіковая раніца, кідаючы шэры водблеск на затхлую ад людзкога згушчэньня камэру і вырысоўваючы па кутках панурыя кантуры вязьняў, што тарчэлі з покату целаў. І яны былі спавітыя начной цішынёй і змогай лёсу, хоць фактычна й ня спалі, бо чакалі калі прыйдзе іх чарга на роскаш ляжаньня на тым малым лапіку турэмнай падлогі, які на дзьве гадзіны займалі іх сябры.

Кінутае цела глуха шлёпнула па сьпячых на падлозе і лягло на іх нярухома, як-бы прыклеілася. Здавалася, што ўсе яны ўжо трупы: і тыя, што моцна спалі, трымаючы на сабе няпрашанае цела, і нават тыя, што стоячы ці седзячы чакалі на сваю чаргу ляжаньня. Так было ўсё зможанае, застылае, нярухомае ў гэтай несамавітай цішыні зьбітай людзкой масы.

Але вось, як глухі водгалас, як гукавы цень пачуўся стогн — "вады"... І хоць ён быў так ціхі, так мала чутны й прыкметны — заварушыў кантурамі стоячых і ляжачых, яны пачалі прыбліжацца да ўкінутага цела, абступілі яго, знайшлі для яго месца, палажылі на звольненым куску падлогі і нават пад галаву палажыць нешта знайшлі.

— "Пііць..." — праскрыпелі зноў сасьмягшыя і выкрыўленыя ад болю вусны. Гэты стогн-скрып падзеіў мацней ад усякага загаду. Адразу знайшлася конаўка, прайшла праз ланцуг рук і ўвачавідкі апынулася пры вуснах стогнучага. Ён пацягнуў некалькі глыткоў і пачаў ачуньваць. Яго падбітыя вочы абвілі поглядам стоячых кругом сяброў, як-бы шукаючы на кім спыніцца, а твар, хоць зьбіты і акрываўлены, пачаў набіраць азнак жыцьця. Гэта быў беларускі вучыцель Кастусь В. Палякі выкінулі яго ў сваім часе са школы і ён праз доўгія гады нідзе ня мог знайсьці сабе месца. А як прыйшлі бальшавікі, дык арыштавалі яго аднаго з першых і вось цяпер мучылі на допытах.

Што ён быў зьбіты да паўсьмерці — нікога ня дзівіла. Прайшло ўжо трое сутак, як яго былі забраўшы з камэры. Яго каталі і ў карцары, і ў часе допытаў. Так паступалі "сьледавацелі" з кожнм вязьнем, якого бралі на допыт. Та-

кія ўжо парадкі былі ў Вялейскай турме, якая тады месьціла ў сваіх мурох больш 1000 людзей.

Там, дзе за польскіх часоў саджалі 20 вязьняў, цяпер іх было 60, або й 80. Гэта быў сакавік 1940 году, калі НКВД у "асвабоджанай" Заходняй Беларусі распасьцерла сваё панаваньне над усімі людзьмі і стрыгла іх безапэляцыйна пад сваю машынку, падцягваючы розныя катэгорыі пад адпаведны нумар. Адных забралі ўжо зараз пасьля прыходу й даўно згладзілі са сьвету, як найбольш небясьпечных. Другіх з гэтай катэгорыі трымалі жывымі ў сваіх мучэльнях толькі дзеля таго, што спадзяваліся, павялічыць далейшы лік ахвяр. Трэціх, хоць нічым непавінных, трэба было ізаляваць, бо гэта былі людзі думаючыя — інтэлігэнцыя з асьветай, або мясцовы вясковы ці гарадзкі актыў.

Яны сваім здаровым розумам і разважаньнямі маглі ўплываць на акружэньне й ужо дзеля гэтага іх трэба было ізаляваць. Яны звычайна мусілі пасядзець з год у турме, прайсьці сэрыю допытаў, а пазьней "тройка НКВД" засуджвала іх на павольнае кананьне пры цяжкіх работах у савецкіх лягерох. Да гэтай катэгорыі далучалі таксама ўсіх тых, хто быў на службе цывільнай ці вайсковай пры палякох. Апрача таго трэба-ж было набраць на розныя лягерныя прадпрыемствы і "спецперасяленцаў". Усю тут пералічаную масу людзей мусіла перапусьціць машына савецкай чысткі, гэта была першая перадумова прылучэньня новай краіны да савецкага "раю". Дык нічога дзіўнага, што ўсе турмы былі перапоўненыя да адказу. У камэрах ня толькі ня было месца ўсім дзе легчы, але й сесьці на падлозе ня было дзе, а спаць прыходзілася па чарзе.

Прабываньне ў камэры ў такіх варунках, плюс вельмі благое аджыўляньне, страшэнна падрывалі сілы вязьняў і яны хадзілі як цені. Найгоршым няшчасьцем, аднак, былі допыты, бо яны адбываліся пераважна начамі на працягу цэлых тыдняў з перадышкай ці без яе і то з усімі атрыбутамі савецкіх паліцыйных маральных і фізычных мукаў. Ахвяра забраная на ноч на допыт укідвалася ў камэру чуць жывая над раньнем, як гэта было і з нашым Кастусём.

Ен небарака вадзіў вачамі па ўсіх нас — беларусах, што абкладалі яго мокрымі ручнікамі, каб супакоіць ці палегчыць болі; здавалася, што ён хоча выбраць кагось і сказаць яму нешта вельмі важнае. Грамадка наша складалася з некалькіх чалавек: апрача мяне быў тут старшыная Гуртка

Беларускага Інстытуту Гаспадаркі й Культуры з К., Ціма-фей, два грамадаўцы з мясцовай акругі — Ш. і З., вучань Віленскай тэхнічнай школы С. і малады асьвечаны земляроб А. У нашай камэры было шмат беларусаў, асабліва сялян, але пералічаная тут група месьцілася разам і была най-больш зжытая. Мы чакалі ў напружаньні да каго Кастусь зьвернецца й што скажа. Ужо згаварыліся, каб адыйсьціся на хвіліну, пакінуўшы пры хворым таго, да каго ён мае давер. Але згаворы аказаліся лішнімі. Кастусь яшчэ раз пра-вёў па ўсіх нас вачыма й тады вымавіў ціха, але выразна: "дваццаць пяць"... Мы задумаліся, бо ня ведалі як гэта зра-зумець, што знача гэтых "дваццаць пяць"? Урэшце пачалі пытаць яго што ён праз гэта хоча сказаць. Кастусь ляжаў нярухома з заплюснутымі вачыма, як самлелы, а мы стаялі, са зьдзіўленьнем уляпіўшыся ў яго вачыма. Урэшце, не ад-чыняючы вочы, ён прамовіў зноў: — Я ня дзіўлюся, што вы ня ведаеце, аб што ходзіць, бо ў гэтым пекле можна за-быцца аб усім, асабліва-ж калі ніхто ня сочыць за календа-ром. Як мяне цягнулі з допытаў, на нас наткнуўся зьнаянац-ку з-за вугла калідору студэнт Б. з Вільні з канвоем. Яго зараз-жа адвярнулі да сьцяны тварам, але ён усё-ж пасьпеў сказаць "дваццаць пяць" і я гэта выразна пачуў. Ня гледзя-чы на страшэнную слабасьць і боль, я дагадаўся, што хацеў сказаць студэнт Б. Я пэўны, што й вы дагадаецеся як паду-маеце — .

Фактычна ня трэба было й думаць. Некаторыя з нас і так добра ведалі, што на наступны дзень прыпадае 25 Сака-віка, а тыя, што забыліся, адразу прыпомнілі пры ўспамі-нах аб календары. Непаразуменьне-ж адразу вынікла з тэй прчыны, што нікому і ў галаву ня прышло, што гэты да ня-прытомнасьці скатаваны беларус здольны думаць у такім стане аб 25-м Сакавіку. Таму цяпер, калі ўсім стала ясна аб што ходзіць, на гэтага маладога чалавека пачалі глядзець як на сьвятога, як на нейкі сымбаль. Ён быў амаль памі-раючы, але ў ім сядзеў дух волата! Яго нацыянальнага ідэа-лу ня выбілі з галавы й сэрца ні турма, ні голад, ні катавань-не сталінскіх апрычнікаў. Трэба было дзівіцца, як мог вы-трымаць гэты малы й хударлявы хлапец столькі часу галада-морства й катаваньня. Хіба таму толькі, што ў гэтым выму-чаным целе сядзеў вешчы дух Вялікага Ўсяслава Чарадзея, Скарыны й Кастуся Каліноўскага, ягонага цёскі... І таму ў нашых вачох тады ён адразу вырас да велічы гэроя, мучані-ка за Бацькаўшчыну. І нам стала й балюча, і сумна, і радасна

адначасна, бо здалі сабе справу з таго, што такіх Кастусёў памірае цяпер шмат, шмат — сотні, тысячы... Як жа іх шкода, што паміраюць у муках, замест таго, каб жыць і працаваць для Бацькаўшчыны...

Аднак сэрца радуецца, што паміраюць яны з думкай аб Ёй, аб 25-м Сакавіку. Яны паміраюць, але тыя, што засталіся на волі жывыя, будуць рабіць удвая, як даведаюцца аб іх сьмерці, і за сябе і за іх

**
*

На другі дзень уся наша групка сядзела амаль цэлы дзень каля Кастуся. Ён чуўся значна лепш, усьміхаўся й браў удзел у гутарках. Гутарылі мы паўголасам, дзелячыся ўражаньнем ды ўспамінамі як праводзілася сьвяткаваньне 25-га Сакавіка ў розных мясцовасьцях і асяродзьдзях. Разважалі над тым, чаму Акту 25-га Сакавіка не ўдалося правесьці ў жыцьцё. Ня гледзячы на панурыя абставіны, на душы неяк было весялей, бо ўрачысты дзень прыпамінаў нам, што мы не адны, што зьяўляемся часткай вялікага няўміручага арганізму — цэлага Беларускага Народу.

Наш пагодны настрой дзеіў нейкім флюідам і на цэлую камэру. Дзякуючы нам, усе нашы сяляне-вязьні ведалі аб беларускім нацыянальным сьвяце, хоць падыходзілі да нас толькі некаторыя з іх. Мала таго, паміма нашай волі ведалі аб гэтым і іншанацыянальныя групы: жыдоўская і польская. Неяк нечакана падыйшоў да нас б. рэдактар жыдоўскай газэты Р. і, не называючы ўсё іменьнямі, улучыў сказаць асьцярожненька, што ён ведае што мы, сягоньня перажываем, глыбака нам спачувае й ад душы жадае, каб жаданьні нашы зьдзейсьніліся. Пазьней падыйшоў да нас і паляк — б. віленскі судзьдзя Н., які ў гутарцы вельмі нядвузначна таксама склаў нам свае пажаданьні. Нават не абмінуў нас і заўсёды сымпатычны паручнік рэзэрвіста З. — садавод па фаху, які марыў увесь час аб тым, каб папасьці ў Канаду й спакойна гадаваць добрыя яблыкі. Ён заўсёды гаварыў з намі пабеларуску і, здаецца, больш чуўся беларусам чым паляком.

Не абыйшлося без надзвычайных праяў і вонках нашай камэры. Ужо ў часе ранішняй прагулкі мы заўважылі на сьценах у розных мясцох напісы алаўком лічбу “25” і літару “С”. Пры набліжэньні груп з розных камэраў чуліся словы “дваццаць пяць” зьнячэўку, хоць гэтыя групы адна другую

й ня бачылі. І нічога дзіўнага. Хіба ня было тады такой камэры ў вялікай турме, у якой-бы не сядзелі беларусы. Супраць нашай камэры сядзеў інжынер Б. з некалькімі людзьмі, побач з ім наш стары й заслужаны дзеяч А. Нэканда-Трэпка (ён ужо напэўна ня жыве), праз камэру за ім сядзелі сп. К., У. — і так па ўсей турме. Былі нават і такія, што хацелі праз вакно вывесіць напісаную на паперы вялікую лічбу 25, аднак ім адрадзілі гэта, баючыся якойсь правакацыі й непатрэбных ахвяр. Затое паўтараньне нявінных слоў "25" нікога ня разіла і ня ўзбуджала ніякага падозраньня й кожны беларус чуў яго ў гэты дзень ня раз.

"25" была для нас доўга магічнай лічбай. Яна нас падтрымоўвала на духу, лучыла ўсіх беларусаў у адну сям'ю, прыпамінала аб бязупынным змаганьні, а галоўнае — прыпамінала аб тым, што сядзім мы не прыпадкова.

БНР ЦІ БССР

У "Голасе Радзімы" № 13 за сакавік 1968 г. быў надрукаваны артыкул А. Пятровіча пад загалоўкам "Праўда аб Акце 25 Сакавіка". Артыкул гэты накіраваны на тое, каб зьбіць з нацыянальна-дзяржаўнай сьведамасьці Беларусаў у вольным сьвеце й зьнеахвоціць іх да сявяткаваньня 50-гадовага юбілею абвешчаньня незалежнасьці Беларускай Народнай Рэспублікі.

У імя аб'ектыўнай праўды, абапіраючыся на гістарычныя факты, узятыя з розных крыніцаў улучна з бальшавіцкімі, пастараемся бесстаронна разгледзіць падзеі, закранутыя А. Пятровічам.

1. Бальшавікі й дзяржаўнасьць нерасейскіх народаў СССР

У сваім артыкуле А. Пятровіч кажа: "Дзякуючы рэвалюцыі й савецкай уладзе Беларусы, як ўсе народы вольнай Расеі, упяршыню за шматгадовую гісторыю атрымалі права й мягчымасьць стварыць сваю нацыянальную дзяржаву..." — Тут ёсць поўнае запрэчаньне гістарычнай праўды. Беларусы, Палякі, Украінцы, Армяне, Грузіны, Татары й Туркестанцы мелі сваю дзяржаўнасьць раней за Расею (Расея пачала называцца так ад Пятра Вялікага, раней-жа была Маскоўскім княствам). У 10-12 стг. Беларусь мела пачатковую дзяржаўнасьць у сваіх княствах Полацкім, Турава-Пінскім і Смаленскім, а ад 13 стг. у Вялікім Княстве Літоўскім. Пад Расею трапіла толькі ў канцы 18 стг., а раней ані з Маскоўшчынай, ані з Расеяй, апрача войнаў, нічога супольнага ня мела. Маскоўшчына, а пазьнейшая Расея зьнішчала дзяржаўнасьць усіх пералічаных вышэй народаў і, забраўшы іхныя землі, стварыла сваю імпэрыю. Бальшавікі нікому не стварылі сувэрэннай дзяржаўнасьці, наадварот, яны зьнішчылі адроджаную ў 1917-18 гадох дзяржаўнасьць забраных Расеяй нерасейскіх народаў і стварылі ім не незалежныя дзяржавы, а фікцыйныя савецкія рэспублікі, падпарадкаваныя Маскве. Яны адрадзілі расейскі імпэрыялізм, узмоцнілі яго й удасканалілі.

Цьверджаньне А. Пятровіча, што пасьля бальшавіцкага перавароту ў кастрычніку 1917 году "...поўным ходам ішла падрыхтоўка да стварэньня Беларускай Савецкай Рэспублікі

— абсалютна нязгоднае з праўдай. Вось што каже актыўны ў тых часох на Беларусі вызначны бальшавік В. Кнорын у сваёй кнізе "1917 г. в Белоруссии и на Западном фронте" (Менск, 1925, бб. 74-75): "...Беларускае пытаньне, дзеля таго, што бальшавікі не ўдзялялі яму належнай увагі, спрычынілася да некаторых нашых прыкрасьцяў. Папершае, перад Саўнаркомам Заходняй Вобласьці паўстала пытаньне аб выдзяленьні беларускіх вайсковых аддзелаў... Падругое перад Саўнаркомам Вобласьці паўстала пытаньне аб 1-ым Усебеларускім зьездзе (Кангрэсе, В. Ж.), скліканым у Менску з дазволам Наркамнаца (Народнага Камісарыяту Нацыянальнасьцяў у Петраградзе, В. Ж.)... Пасьля доўгага змаганьня за рэвалюцыйную бальшыню левай часьціны зьезду, прынятая зьездам рэзалюцыя аб уладзе, усё-ж такі, аказалася нацыянальна-дэмакратычнай, у сапраўднасьці сьціраванай да замены ўлады Саветаў на нацыянальна-дэмакратычную ўладу, створаную зьездам. Дзеля гэтага Саўнарком Вобласьці пастанавіў распусьціць зьезд... На бліжэйшы час роспуск Усебеларускага зьезду спрычыніўся да пераходу беларускай нацыяналістычнай дэмакратыі яўна на бок выразных праціўнікаў савецкай ўлады і да патрыманьня ёю рыхтаваных плянаў, завершаных арганізацыяй ураду Беларускай Народнай Рэспублікі пасьля адступленьня савецкай улады".

Дык не бальшавікі дбалі пра беларускую дзяржаўнасьць, а беларускія народныя масы, дэмакратыя, што выявіла сваю волю на Ўсебеларускім Кангрэсе пастановай ствараэньня Беларускай Народнай Рэспублікі, якая была абвешчана незалежнай пасьля таго, як бальшавікі на мірнай канфэрэнцыі зь Немцамі ў Берасьці раздавалі беларускія землі нашым суседзям, ігнаруючы волю беларускага народу. Пасьля абвешчаньня незалежнасьці Беларусі бальшавікі ня мелі ўжо іншага выхаду, як стварыць сваю Савецкую Беларускую Рэспубліку, што яны й зрабілі на цэлы год пазьней.

2. Усебеларускі Кангрэс

Скліканы ў сьнежні 1917 г. Ўсебеларускі Кангрэс А. Пятровіч называе контрарэвалюцыйным зборышчам, падабраным "Беларускай Радай", якое, быццам, складалася "...з буржуазных інтэлігэнтаў, **памешчыкаў, фабрыкантаў** (падкрэсьленьне маё, В. Ж.), кулакоў, буйных чыноўнікаў". —

У сапраўднасьці-ж Усебеларускі Кангрэс меў такое вялікае прадстаўніцтва ад усіх пластоў беларускага народу, якога ня меў ніводзін народ з усяе Расейскае імпэрыі, навет ня мела яго й Усерасейскае Ўчрэдзіцельнае Сабраньне. Вось што кажа пра склад Кангрэсу сучасны гісторык БССР Вадзім Круталевіч у артыкуле "Без народнае апоры" (у часапісе "Полымя" № 2, 1967 г., б. 186, 187, 188): "Згодна зь літаратурнымі дадзенымі, у зьезьдзе (Кангрэсе, В. Ж.) удзельнічала 1915 чалавек, зь іх 1175 з рашаючым голасам і 740 з дарадчым... Гэта былі, найбольш, прадстаўнікі валасных, павятовых і губэранскіх земстваў, гарадзкіх самакіраўніцваў, павятовых і губэранскіх зямельных камітэтаў, настаўніцкіх арганізацыяў, саюзаў земскіх і паштова-тэлеграфных служачых, розных нацыяналістычных арганізацыяў. Не пакінуты былі бяз увагі навет дарожныя й бежанскія камітэты... Валасныя й павятовыя земствы, гарадзкія думы, настаўніцкія бежанскія арганізацыі й павятовыя Саветы сялянскіх дэпутатаў пасылаюць па адным дэлегату. Губэранскія харчовыя камітэты і губэранскія сялянскія Саветы — па тры дэлегаты. Саветам рабочых і салдацкіх дэпутатаў прапаноўвалася накіраваць на зьезд па адным дэлегату... На зьезд у Менск прыбыло больш за 700 прадстаўнікоў арміі й флёту, г. зн. больш за трэць усіх дэлегатаў з рашаючым голасам. Прадстаўнікі арміі займалі на зьездзе найбольш правыя пазыцыі, патрабуючы неадкладнага абвяшчэньня "незалежнай Беларусі"... На зьезьдзе прысутнічалі, праўда, іх была нязначная колькасьць, прадстаўнікі Саветаў, і сярод іх дэлегаты Віцебскага губэранскага зьезду Саветаў..." Былі на Кангрэсе й беларускія бальшавікі з Беларускай Сацыял-Дэмакратычнай партыі, якая ўтварылася зь левага крыла Беларускай Сацыялістычнай Грамады ў Петраградзе. "Цэнтральны Камітэт партыі ўхваліў паездку ў Менск 10 сяброў гэтай арганізацыі і матар'яльна падтрымаў яе. Накіраваныя зь Петраграду Беларусы павінны былі дзейнічаць у кантакце з камуністымі Заходяй вобласьці..." — кажа Круталевіч. Ён-жа прыводзіць словы А. Чарвякова (пазьнейшага прэзыдэнта БССР, В. Ж.), паводля якіх "на Кангрэсе была пэўная частка дэлегатаў работнікаў і сялян, настроеная зусім пасавецку, і таму кіраўнікоМ Кангрэсу трэба было прыстасоўвацца й маскаваць савецкай фразэалёгіяй антысавецкія справы".

Характэрна, што, як кажа В. Круталевіч, зьезд не прызнаваў мясцовай бальшавіцкай улады, бо, паводля слоў Кан-

чара, аднаго з арганізатараў Кангрэсу, "Саўнарком Заходняй Вобласьці, утвораны на франтавым зьезьдзе ў Менску (г. зн. на зьезьдзе расейскага войска на Беларусі, В. Ж.), ...і Саветы рабочых і сялянскіх дэпутатаў, ня ўдзельнічалі ў выбарах "гэтых камісараў". — Довады В. Круталевіча супраць гэтага цьверджаньня слабыя й непераконлівыя. Зразумела тады, чаму разгон Кангрэсу вайсковай сілай на загад гэтага бясправаўнага органу — Саўнаркому Заходняе Вобласці — выклікаў паўсюднае абурэньне.

Паводля словаў А. Чарвякова ("За Савецкую Беларусь", Менск, 1927, бб. 41-50), удзельнік Кангрэсу, ведамы беларускі сацыялістычны дзеяч А. Бурбіс, так прадстаўляў склад яго: "... На зьезьдзе былі, апрача прадстаўнікоў салдат і матросаў усіх фронтаў і флёту, прадстаўнікі рабочых арганізацыяў, валасных земстваў, гарадоў, чыгуначнікаў, паштова-тэлеграфных служачых, сацыялістычных партыяў ад бальшавікоў да меншавікоў і ад максымалістых да правых с.-р. (эсэраў, В. Ж.), Усерасейскага Савету Сялянскіх дэпутатаў, Савету Рабочых і Сялянскіх дэпутатаў, уцекачоў, каапэратываў, беларускіх сацыялістычных і нацыяналістычных партыяў і арганізацыяў. З прадстаўнікоў кадэцкай партыі й абшарнікаў ня было аніводнага дэпутата, хаця аб прысутнасьці, асабліва абшарнікаў, вельмі часта гавораць. Былі арганізаваныя на зьезьдзе сялянскія зямляцтвы — Менскае, Магілеўскае, Віцебскае, Віленскае, Горадзенскае й Смаленскае..."

З паданых тут цытатаў бачым, якое шырокае й усестароньняе прадстаўніцтва меў Усебеларускі Кангрэс ад усіх пластоў беларускага народу. Не дарма-ж вышэй успомнены В. Кнорын называе Ўсебеларускі Кангрэс "Учредзіцельным Сабраньнем" (Устаноўчым соймам). Адно, на што наракаюць бальшавіцкія аўтары, дык гэта на тое, што Кангрэс не прызнаваў савецкай улады на Беларусі й заміж яе, пастанавіў стварыць Беларускую Дэмакратычную Рэспубліку.

Дадамо да гэтага, што, як відаць з успомненага артыкулу В. Круталевіча, Народны Камісарыят Нацыянальнасьцяў у Петраградзе даў згоду на Ўсебеларускі Кангрэс і навет асыгнаваў на гэту мэту 50.000 рублёў згодна з пастановай Саветаў Народных Камісараў пад старшынствам самога Леніна ("Без нар. апоры", "Полмя № 2, 1967, б. 184-85). Дык Кангрэс быў легальным навет з бальшавіцкага гледзішча.

Чаму-ж тады Ўсебеларускі Кангрэс быў абвешчаны контрарэвалюцыйным і разагнаны быў бальшавіцкай вайсковай

сілай? Адказ на гэта пытаньне дае сам А. Пятровіч: "Нацыяналістыя вырашылі стварыць асобную ад рэвалюцыйнай Расеі "незалежную беларускую дзяржаву..." і — дадае дэмагагічныя словы — "...а ў сапраўднасьці вотчыну беларускіх памешчыкаў і капіталістаў..." (Былі тады памешчыкі, фабрыканты й капіталістыя, што прызнаваліся да беларускасьці? В. Ж.). І далей: "...Выконваючы волю беларускага народу, мясцовыя органы Савецкай улады распусьцілі "кангрэс"... — кажа А. Пятровіч.

Аб якой волі беларускага народу ён гаворыць? Воля беларускага народу была выказана 1915-ма дэлегатамі яго на легальным Кангрэсе ў прыняцьці пастановы аб утварэньні Беларускай Дэмакратычнай Рэспублікі. Якая-ж іншая яшчэ магла быць воля беларускага народу? Мясцовыя органы Савецкай улады, аб якіх гаворыць А. Пятровіч, не маглі мець ніякага дачыненьня да беларускага народу й ягонай волі. Гэта былі чужыя людзі, якія апіраліся на расейскае бальшавіцкае войска, што было тады на Беларусі, і на малыя групкі рознанацыянальных бальшавікоў. Гэтыя ўлады зрабілі вялікае злачынства супраць беларускага народу, разганяючы сілай амаль двутысячны легальны Кангрэс ягоных дэлегатаў. Гэтым тыя бальшавіцкія ўлады сплямілі бальшавізм як рэвалюцыйны рух на ўсе вякі.

А што пазьней розныя бальшавіцкія зьезды сваіх аднадумцаў выносілі рэзалюцыі супраць Усебеларускага Кангресу — дык гэта, з пункту гледжаньня аб'ектыўна-праўнага, ня мае ніякага значэньня, бо: 1. рэзалюцыі гэтыя былі вынесены "постфактум", 2. з бальшавіцкай статыстыкі ведама, што бальшавікі-камуністыя прадстаўлялі нязначную меншыню ў дачыненьні да насельніцтва Беларусі.

Найважнейшым мамэнтам тут ёсьць той факт, штобальшавікі разагналі Ўсебеларускі Кангрэс, які быў скліканы зь іх згодай і зь іх удзелам, і разагналі яго толькі таму, што Кангрэс гэты, выяўляючы сувэрэнную волю беларускага народу, ня дзеяў па іхняй указцы й ня стаўся бальшавіцкай марыянэткай, а дзеяў самастойна й прыняў рэзалюцыю аб утварэньні Беларускай Дэмакратычнай Рэспублікі — згодна зь інтарэсамі беларускага народу.

Калі-б Кангрэс пайшоў па бальшавіцкай лініі й прыняў пастанову аб утварэньні бальшавіцкай беларускай дзяржавы — з дыктатурай бальшавіцкай партыі й цэнтральнага ўраду — тады-б напэўна ня быў-бы разагнаны, наадварот,

тады-б гэты Кангрэс бальшавікі хвалілі-б і славілі. **Вось дзе наглядны прыклад у гісторыі, як бальшавікі лічацца з воляй народу й дэмакратыяй! А з другога боку, разганяючы легальны Ўсебеларускі Кангрэс, бальшавікі самі даказалі, што яны ня мелі падтрыманьня й апоры ў беларускім народзе й маглі захапіць уладу на Беларусі толькі сілай...** Гэтай праўды ніяк не схаваеш, не памогуць тут ніякія даўжэзныя артыкулы бальшавіцкіх гісторыкаў і публіцыстых.

3. Рада Кангрэсу — Рада БНР

Кангрэс усё-ж пасьпеў выбраць Раду Кангрэсу, якую ўпаўнаважыў усімі паўнамоцтвамі ў вырашэньні справы дзяржаўнасьці Беларусі. Рада гэтая, згодна з вымогамі абставін, ператварылася пазьней у Раду БНР. Выконваючы сумленна паўнамоцтвы Кангрэсу, яна законна абняла ўладу ў Менску ў лютым 1918 г. перад прыходам Немцаў, выкідаючы бальшавікоў. Вось што піша аб гэтым У. Ігнатоўскі ў артыкуле “Вялікі Кастрычнік на Беларусі” ў зборніку “Беларусь” (Менск, 1924, бб. 198-200): “...Абліскамзап (Абласны Іспальніцельны Камітэт Заходняй Обласьці, той, што разагнаў Кангрэс, В. Ж.) уноч на 19 лютага 1918 году пакінуў Менск дзеля таго, што становішча яго стала небясьпечным, дзякуючы ня столькі Немцам, колькі мясцовай апазыцыі. На чале гэтай апазыцыі стаяла Рада Беларускага Зьезду (Кангрэсу, В. Ж.). Ландэр, старшыня Савету Камісараў Заходняй Вобласьці ў сваіх успамінах (“Вперед” 1922, № 1) так малюе падзеі таго часу: “У горадзе пачаўся рух Беларусаў, гатовіўшых выступ проціў нас. На вуліцах пачаліся дробныя сутычкі, чуліся стрэлы. Калі т. Пятроў, камандант Саветаў, вечарам выводзіў мяне з Савету чорным ходам, з параднага ўжо ўварваліся ўзброеныя банды, шукаючы мяне й таварышоў. На станцыі нас усялякімі спосабамі стараліся затрымаць, нацкоўваючы на нас рабочых чыгуначнікаў і ўрэшце ўтварылі крушэньне нашага цягніка — два вагоны перавярнуліся, мой зыйшоў з рэек. Гэта рабілася з мэтаю выйграць час да прыходу Немцаў ці Палякаў”.

І далей: “І сапраўды Рада Зьезду выйграла час. 19 лютага Абліскомзапу ў Менску ўжо ня было, а Немцы занялі сталіцу Беларусі толькі 25 лютага. Рада Зьезду скарыстала гэты тыдзень, каб захапіць уладу ў свае рукі. Яна папаўняе свой склад прадстаўнікамі земства, нацыянальных меншасьцяў (Жыдоў, Вялікарусаў, Палякаў і Украінцаў) і абвяшчае

сябе часовым урадам Беларусі. 21 лютага Выканаўчы Камітэт Рады Зьезду выдае “1-ую Устаўную Грамату да народаў Беларусі”. Зьмест яе такі: “Быўшая ў Беларусі ўлада вышла. Каб ажыцьцявіць права нацыі на самавызначэньне, трэба склікаць на дэмакратычных асновах Устаноўчы Сойм. Выканаўчы Камітэт Зьезду да гэтага часу абвяшчае сябе часоваю ўладаю Беларусі і выканаўчую частку сваёй улады аддае ўтворанаму Камітэтам Народнаму Сакратарыяту Беларусі”. З гэтага часу Народны Сакратарыят прыступіў да выкананьня сваіх абавязкаў”. Дык няпраўда, што Рада Кангрэсу (Рада БНР) атрымала ўладу на Беларусі з ласкі Немцаў, як цьвердзяць бальшавікі.

Народны Сакратарыят Беларусі ня меў такой вялікай вайсковай сілы, каб паўстрымаць нямецкае войска, што акупавала Беларусь. Акупацыя наступіла паміма яго волі. Бальшавікі-ж усімі спосабамі стараліся не дапусьціць да арганізацыі беларускага войска й самі ня мелі сілаў, каб проціставіцца Немцам.

А. Пятровіч, апісваючы нямецкую акупацыю, робіць вінаватымі за ўсе дзеяньні Немцаў Раду й Урад БНР. Тымчасам ведама добра, што пад нямецкай акупацыяй Рада й Урад БНР былі толькі талераванымі, але ня мелі ніякай улады. Немцы ўсімі спосабамі стараліся не дапусьціць да арганізацыі беларускага войска. Яны тасавалі самыя крутыя мерапрыёмствы, каб абяззброіць усіх і змусіць насельніцтва здаць ім усякую зброю.

Ня маючы вайсковай сілы, каб пазбыцца нямецкай акупацыі, Рада й Уряд БНР мусілі зь ёй лічыцца й мець дыпляматычныя зносіны зь нямецкім урадам. Тэлеграма нямецкаму кайзэру, якую так часта вытыкаюць Беларусам бальшавікі дэмагагічным спосабам, была нармольнай зьявай пры дыпляматычных зносінах кажнай дзяржаўнай улады. Бальшавікі рабілі й робяць каркаломныя дыпляматычныя акты, але яны ня любяць аб іх гаварыць. Ведама, што ў паразуменьні зь нямецкім кайзэраўскім урадам Ленін прехаў у заплямбаваным вагоне ў 1917 родзе ў Расею. Ведама, якім каркаломным трыкам быў трактат Рыбэнтроп-Молатаў у 1939 годзе. Шмат было падобных актаў у бальшавікоў. Але яны лічаць, што ім усё можна, а на звычайных рэчах у іншых будуюць сваю дэмагогію. Ня будзем спыняцца на далейшай драбязьлівай дэмагогіі А. Пятровіча, шкада на яе гэтых шпальтаў. Затрымаемся на важнейшым.

4. Акт 25 Сакавіка

3-ю Ўстаўную Грамату (а не "Статутную Грамату", як кажа А. Пятровіч) — Акт 25 Сакавіка — А. Пятровіч галаслоўна называе "...найвялікшым зьдзекам над беларускім народам, вяршыняй здрады яго інтарэсаў". Тым часам, як мы бачылі зь гістарычных крыніц, Рада БНР (Рада Кангрэсу) была выбраная легальным Усебеларускім Кангрэсам, ад якога атрымала паўнамоцтвы сувэрэннасьці беларускага народу й упаўнаважаньні да вырашэньня справы дзяржаўнасьці Беларусі. Дык абвяшчаючы незалежнасьць БНР Актам 25 Сакавіка, Рада БНР ня толькі не зрабіла ніякай здрады беларускага народу, а наадварот — сумленна выканала перад ім свой абавязак.

Але мы добра разумеем А. Пятровіча. Праз ягоны артыкул і словы абурэньня прамаўляе заядлы расейскі імпэрыялізм. У сваім імпэрыялістычным засьляпленьні ён забываецца навет на Ленінскі прынцып самавызначэньня народаў улучна з аддзяленьнем, у правядзеньні якога бальшавікі так старанна дапамагаюць усім народам, за выняткам тых, што знаходзяцца пад іх уладай. А. Пятровіч абураецца, што абвяшчаючы Акт 25 Сакавіка "...нацыяналістыя хацелі, каб Беларусы адмовіліся ад сваіх брацкіх сувязяў з расейскім і іншымі народамі Расеі..." Дык вось у чым злачынства беларускіх нацыяналістых, яны пасьмелі аддзяліцца ад матушкі Расеі! Цяпер справа ясная, адсюль і загарэўся сыры бор. Тут нічым не паможа А. Пятровічу й спасылка на г. зв. Усебеларускі Зьезд Саветаў у лютым 1919 г., які абвесьціў Беларусь Савецкай Рэспублікай у фэдэрацыі з Расеяй і закляйміў "Беларускую Раду" (Раду БНР, В. Ж.), бо зьезд гэты ня быў свабодным волявыяўленьнем беларускага народу, а прыладай тэй-жа імпэрыялістычнай Масквы, якая вайсковай сілай захапіла ўладу на Беларусі й толькі з часткі яе ўтварыла БССР, забіраючы Ўсходнюю Беларусь із Смаленскам сабе, а Заходнюю аддаючы на 20 год Польшчы.

А. Пятровіча зусім ня цікавіць, што маскоўскі бальшавіцкі рэжым і далей шахруэ беларускімі землямі, ігнаруючы волю беларускага народу. У 1939 годзе часткі Віленшчыны разам зь Вільняй, якую бальшавікі называлі сталіцай Заходняй Беларусі, былі далучаны да Літвы, а Беласток з цэлай акругай, у якім у тым-жа 1939 годзе сход народных дэлегатаў па бальшавіцкаму манеру пастанавіў далучыць Заход-

нюю Беларусь разам з Беластокам да БССР — пасьля апошняй вайны быў аддадзены Полшчы.

Толькі Акт 25 Сакавіка, згодна з воляй беларускага народу, выяўленай на Ўсебеларускім Кангрэсе, гарантаваў незалежнасьць і непадзельнасьць Беларусі й нацыянальную ды сацыяльную справядлівасьць жыхаром яе. І хоць Акт гэты быў стаптаны расейскімі бальшавікамі, якія акупавалі тэрыторыю Беларусі, ён застаўся пуцяводнай зоркай беларускай незалежнай дзяржаўнасьці ў сэрцах і сьведамасьці Беларусаў. І таму тыя Беларусы, што не падлягаюць бальшавіцкаму тэрору, зусім слушна штогод сьвяткуюць урачыста ўгодкі гэтага вякілага Акту, не зьвяртаючы ўвагі на тое, ці гэта падабаецца каму, ці не.

УСТАЎНЫЯ ГРАМАТЫ
БЕЛАРУСКАЙ НАРОДНАЙ РЭСПУБЛІКІ

1-я Ўстаўная Грамата да народаў Беларусі

Родная старонка наша апынулася ў новым цяжкім стане. Дзе цяпер улада, што была тут, няведама, мы стаімо перад тым, што наш край можа быць заняты нямецкімі войскамі.

Мы павінны ўзяць свой лёс ва ўласныя рукі. Беларускі народ павінен зьдзейсьніць сваё права на поўнае самаазначэньне, а нацыянальныя меншасьці на нацыянальна-пэрсанальную аўтаномію.

Правы нацыі павінны знайсьці сваё зьдзейсьненьне шляхам скліканьня на дэмакратычных асновах Устаноўчага Сойму.

Але і да скліканьня Ўстаноўчага Сойму ўся ўлада на Беларусі павінна належаць тым народам, якія на ёй жывуць.

Выканаўчы Камітэт Рады першага Ўсебеларускага Зьезду, папоўнены прадстаўнікамі рэвалюцыйнай дэмакратыі нацыянальных меншасьцяў, зьдзяйсьняючы мэты Зьезду, абвяшчае сябе часовай уладай на Беларусі для кіраваньня краем і скліканьня, як можна хутчэй, Усебеларускага Ўстаноўчага Сойму на аснове агульнага права для ўсякага дарослага, ня лічучыся з нацыянальнасьцю, вызнаньнем і родам.

Часовую народную ўладу краю, якая ставіць сабе мэтай абарону і зацьверджаньне заваяваньняў рэвалюцыі, будзе зьдзейсьневаць створаны намі Народны Сакратарыят Беларусі, які ад гэтага дня пачаў выконваць свае абавязкі. Пэрсанальны склад Сакратарыяту будзе апублікаваны пасьля.

Дадзена ў Менску-Беларускім 21 (8) лютага 1918 г.

Выканаўчы Камітэт Рады
Ўсебеларускага Зьезду.

2-я Ўстаўная Грамата да народаў Беларусі

У часе сусьветнай вайны, што бурыць адны моцныя дзяржавы і аслабаняе другія, абудзілася Беларусь да дзяржаўнага жыцьця. Пасьля трох з паловаю вякоў няволі ізноў на ўвесь сьвет кажа беларускі народ аб тым, што ён жыве і будзе жыць. Вялікі Народны Збор — Усебеларускі Зьезд 15 - 17 сьнежня 1917 року, дбаючы аб долі Беларусі, зацьвердзіў на яе землях рэспубліканскі лад. Выпаўняючы волю Зьезду і баронячы дзяржаўныя правы народу, Спаўняючы Камітэт Рады Зьезду гэтак пастанаўляе аб дзяржаўным устроі Беларусі і аб правох і вольнасьцях яе грамадзян і народаў:

1. Беларусь у рубяжох расьсяленьня і лічэбнай перавагі беларускага народу абвяшчаецца Народнай Рэпаблікай.

2. Асноўныя законы Беларускай Народнай Рэспублікі зацьвердзіць Устаноўчы Сойм Беларусі, скліканы на асновах агульнага, роўнага, простага, патаёмнага і прапарцыянальнага выбарчага права, не зважючы на род, народнасьць [1] і рэлігію.

3. Да часу, пакуль зьбярэцца Ўстаноўчы Сойм Беларусі, заканадаўчая ўлада ў Беларускай Народнай Рэспубліцы належыць Радзе Ўсебеларускага Зьезду, дапоўненай прадстаўнікамі нацыянальных меншасьцяў Беларусі.

4. Спаўняючая і адміністрацыйная ўлада ў Беларускай Народнай Рэспубліцы належыць Народнаму Сакратарыяту Беларусі, які назначаецца Радаю Зьезду і перад ёю трымае адказ [2].

5.[3] У рубяжох Беларускай Народнай Рэспублікі абвяшчаецца вольнасьць слова, друку, сходаў, забастовак, хаўрусаў; бязумоўная вольнасьць сумленьня, незачэпнасьць асобы і памешканьня.

6. У рубяжох Беларускай Народнай Рэспублікі ўсе народы маюць права на нацыянална-пэрсанальную аўтаномію; абвяшчаецца роўнае права ўсіх моваў народаў Беларусі.

7. У рубяжох Беларускай Народнай Рэспублікі права прыватнае ўласнасьці на зямлю касуецца. Зямля перадаецца бяз выкупу тым, што самі на ёй працуюць. Лясы, вазёры і нутро зямлі абвяшчаюцца ўласнасьцю Беларускай Народнай Рэспублікі.

8. У рубяжох Беларускай Народнай Рэспублікі ўстанаўляецца найбольшы 8-гадзінны рабочы дзень.

Абвяшчаючы ўсе гэтыя правы і вольнасьці грамадзян і народаў Беларускай Народнай Рэспублікі, мы, Спаўняючы Камітэт Рады Зьезду, абавязуемся пілнаваць законнага парадку жыцьця ў Рэспубліцы [4], сьцерагчы інтарэсаў усіх грамадзян і народаў Рэспублікі і захаваць [5] правы і вольнасьці працоўнага люду. А таксама даложым усіх сілаў, каб склікаць у найбліжэйшым часе Ўстаноўчы Сойм Беларусі.

Усіх верных сыноў Беларускай зямлі клічам памагчы нам у цяжкой і адказнай [6] нашай працы.

Спаўняючы Камітэт Рады 1-га Ўсебеларускага Зьезду.

Выдана ў Менску-Беларускім 9 сакавіка 1918 року.

3-я Ўстаўная Грамата Рады Беларускае Народнае Рэспублікі

Год таму назад народы Беларусі разам з народамі Расеі сьkінулі ярмо расейскага царызму, які найцяжэй прыціснуў быў Беларусь; ня пытаючыся народу, ён кінуў наш край у пажар вайны, якая чыста зруйнавала гарады і вёскі беларускія. Цяпер мы, Рада Беларускай Народнай Рэспублікі, сьkідаем з роднага краю апошняе ярмо дзяржаўнай залежнасьці, якое гвалтам накінулі расейскія цары на наш вольны і незалежны край. Ад гэтага часу Беларуская Народная Рэспубліка абвяшчаецца незалежнаю і вольнаю дзяржавай. Самі народы Беларусі ў васобе Ўстаноўчага Сойму пастановяць аб будучых дзяржаўных зьвязях Беларусі.

На моцы гэтага траціць сілу ўсе старыя дзяржаўныя зьвязі, якія далі магчымасьць чужому ўраду падпісаць і за Беларусь трактат у Берасьці, што забівае на сьмерць беларускі народ, дзелячы зямлю яго на часткі. На моцы гэтага ўрад Беларускай Народнай Рэспублікі мае ўвайсьці ў зносіны з зацікаўленымі старанамі, прапануючы ім перагледзець тую часьціну Берасьцейскага трактату, якая датычыць Беларусі, і падпісаць мірную ўмову з усімі ваяваўшымі дзяржаваеі.

Беларуская Народная Рэспубліка павінна абняць усе землі, дзе жыве і мае лічбенную перавагу беларускі народ, а ласьне: Магілеўшчыну, беларускія часьці Меншчыны, Гродненшчыны (з Гродняй, Беластокам і інш.), Віленшчыны, Віцебшчыны, Смаленшчыны, Чарнігаўшчыны і сумежных часьцяў суседніх губэрняў, заселеных беларусамі.

Беларуская Народная Рэспубліка зацьвярджае ўсе тыя правы і вольнасьці грамадзян і народаў Беларусі, якія абвешчаныя Ўстаўной Граматай ад 9 сакавіка 1918 року.

Абвяшчаючы аб незалежнасьці Беларускай Народнай Рэспублікі, Рада яе пакладае свае надзеі на тое, што ўсе любячыя волю народы дапамогуць беларускаму народу ў поўнай меры зьдзейсьніць яго палітычна-дзяржаўныя ідэалы.

Рада Беларускай Народнай Рэспублікі

Дана ў Менску-Беларускім
24 [7] сакавіка 1918 року.

[1] у Канчара — "национальность".

[2] у Турука — "атвет"; у Канчара — "и перед ею ответственному".

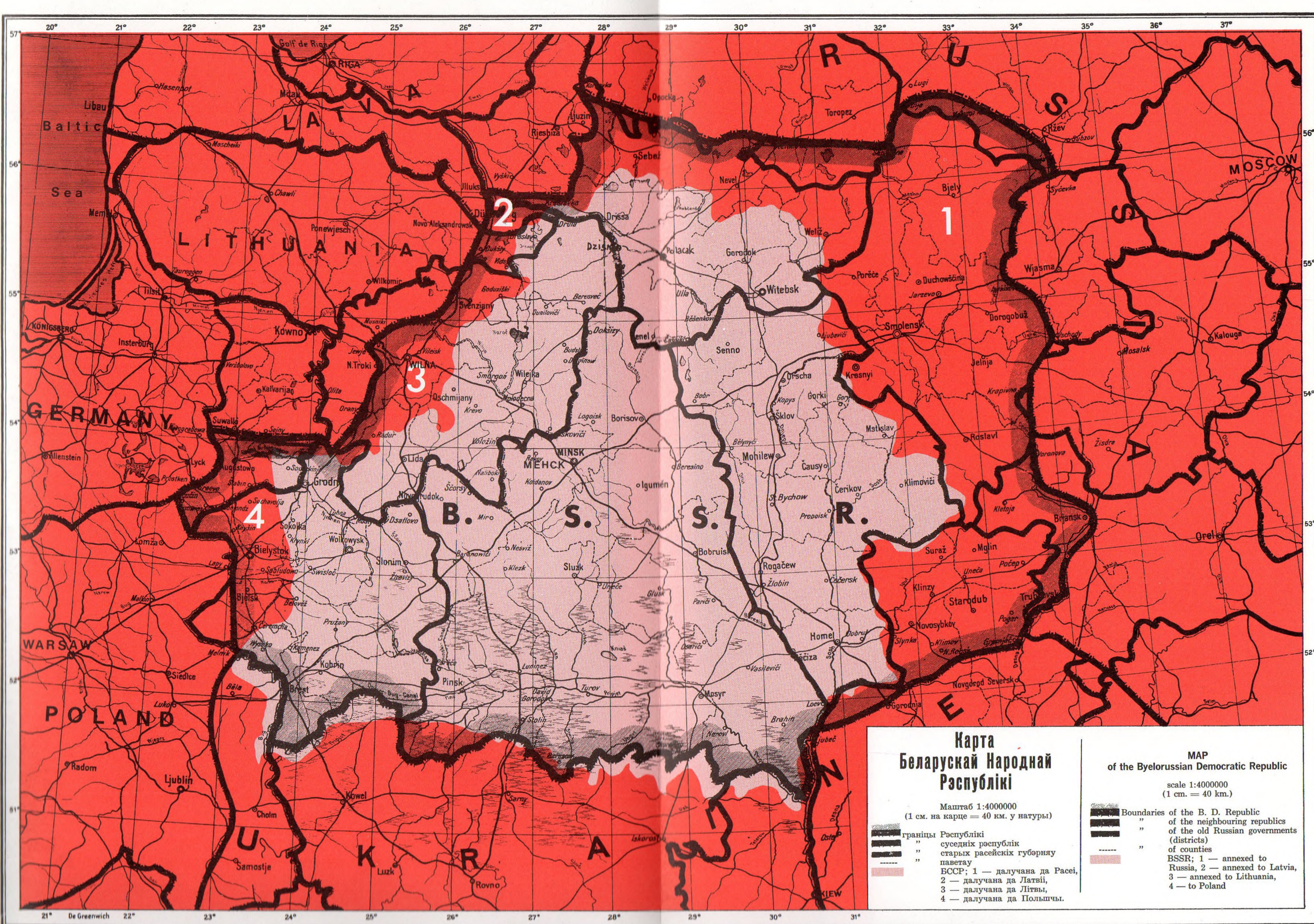
[3] у Канчара ўвесь гэты пункт прапушчаны.

[4] у Канчара — "обязуемся быть на страже закона и порядка в Республике".

[5] у Канчара — "и охранять".

[6] у Турука — "атветнай".

[7] Паседжаньне Рады БНР для прыняцьця пастановы аб незалежнасьці Беларускае Народнае Рэспублікі было скліканае 24 сакавіка й таму трэйцяя Ўстаўная Грамата датаваная 24 сакавіком 1918 году. Само прыняцьцё канчатковага тэксту трэйцяе граматы адбылося аднак-жа, пасьля ўсяночных абмяркоўваньняў і спрэчак, ужо на сьвітаньні 25 сакавіка. 25 сакавік дзеля гэтага, а ня 24 сакавік быў запраўдным днём абвешчаньня незалежнасьці Беларускае Народнае Рэпублікі.

Типографія Вильгельма Гартмана въ Берлинѣ SO 16.